

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի ^{*)}

(ԾՆՆԳԵԱՆ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)

I

ԿԵԱՆՔԸ

Րաֆֆիի ծննդեան թւականի մասին, առհասարակ, կարծիքներ չկան տարբերութիւն չի եղել հայոց գրականութեան մէջ. ամենքի կողմից ընդունւած էր, որ նա ծնւել է 1835-ին: Երկու տարի առաջ, սակայն, Համալգայինի Ֆրանսայի շրջանի վարչութիւնը, հիմնւելով Տիկ. Աննա Րաֆֆիի կարծիքի վրա, մէջտեղ հանեց 1837 թւականը, եւ մեր ծոյլ մտաւորականութիւնը, երեւի իր անփութութիւնը արդարացնելու համար, առանց ճշտելու, ընդունեց այդ թւականը եւ յորեկանը փոխանակ 1935-ի՝ ձգեց 1937-ին:

Ինչպէս արդէն առիթ ունեցել ենք արտայայտելու, Տիկ. Ա. Րաֆֆիի, հետեւաբար Համալգայինի կարծիքը որ եւ է փաստական տեսելով հիմնաւորւած է, ուրեմն, եւ չի կարող համարել հիմք փոխելու համար մինչեւ այժմ ընդունւած տարեթիւը. Րաֆֆիի կենսագիրները ժամանակին նշանակելով 1835 թ., անշուշտ, ունեցել են լուրջ պատճառներ այդպէս վարելու, եւ քանի նոր ու անհերքելի փաստեր հրապարակ չեն բերւած, այդ թւականը փոխելու ո՛չ մի հիմք չկայ: Որով, ասել է, Րաֆֆիի յորեկանը կատարւում է երկու տարւայ ուշացումով, երեւի, արդարացնելու համար ժողովրդական խօսքը, թէ՛ լաւ է ուշ, քան երբեք:

Այսպէս ուրեմն, Րաֆֆին, կամ իսկական անունով, Յակոբ Մելիք - Յակոբեանը ծնւել է 1835 թ., փայտջուղում, որ Սալմաստ

*) Ներկայ յօդածի նպատակն է ոչ այնքան պատկերացնել Րաֆֆիի ողջ կեանքն ու գործը, որքան նիւթեր տալ նրա կենսագրութեան համար, նիւթեր բուն իսկ Րաֆֆիի նամակներից բաղուած, իբրեւ հում ատաղձ Մեծ վիպասանի կեանքով ու գործով հետաքրքրողների համար:

զաւառի հինգ զուտ հայաբնակ գիւղերից մէկն էր, Հաւթւանից յետոյ երկրորդը իր մեծութեամբ: Ծառագարդ, հարուստ այգիներով շրջապատուած գեղեցիկ Փայաջուկը մինչեւ անցեալ դարի 90-ական թւականները շիւղործութեան կենտրոններից մէկն էր: Սալմաստի հայութիւնը, ընդհանրապէս, յայտնի էր այդ արհեստով. հայ գիւղացիներից շատերը բամբակի թելից կտաւ էին գործում, ներկում եւ «չիլա» պատրաստելով՝ արտահանում էին շրջակայ վայրերը, մինչեւ Կովկաս, Վան եւ Թիւրքիայի արեւելեան միւս նահանգները:

Բաֆֆիի հայրը՝ Մելիք - Միրզա՝ հարուստ հողագործ էր եւ միանգամայն աչքի ընկնող վաճառական: Նրա առեւտրական կապերը հասնում էին մինչեւ Թաւրիզ, Վան, Թիֆլիս: Փայաջուկից Մելիք - Միրզայի նահապետական չէն ու հիւրասէր տան հռչակը տալով ծածկ էր շատ հեռուները:

Յակոբ անդրանիկն էր Մելիք - Միրզայի 12 զաւակներից: Իր նախնական կրթութիւնը նա ստացաւ ծննդավայրում, մի վանեցի «գիտնական վարժապետի դպրոցում», որ կարելի է նախատիպ համարել «Կայծեր»-ի հռչակաւոր Տէր - Թողելիի դպրոցի: Ուշիմ ու ջանասէր տղայ էր, բայց վանեցի «գիտնական»-ից Սաղմոսից ու Նարեկից զատ, բնականաբար, ուրիշ բան չէր կարող սովորել: Հայրը տեսնելով որդու արտակարգ ընդունակութիւնները, առեւտրական ճամբորդութիւններից մէկի ժամանակ, տարաւ հետը Թիֆլիս եւ տեղաւորեց պետական գիմնազիայում: Այդտեղ պատանի Յակոբը սովորէց հինգ տարի՝ միաժամանակ հայերէնի դասեր էլ առնելով ժամանակի յայտնի հայագէտ Կար. Բելախեանի մօտ:

Բայց ուսումը կատարելագործել Յակոբին չվիճակեց. Մելիք - Միրզայի գործերը խանդարեւ էին, եւ հօր պահանջի վրա, նոր հինգերորդ դասարանը աւարտած, ստիպւած եղաւ վերադառնալ Սալմաստ եւ մտնել առեւտրական գործերի մէջ:

Թիֆլիսի ուսման տարիները, սակայն, ապարդիւն չէին անցել. Յակոբ ոչ միայն դպրոցական կրթութիւն էր ձեռք բերել, այլ եւ ծանօթացել էր հայոց պատմութեան ու գրականութեան, սիրել ու ոգեւորւել էր Հայաստանի անցեալով ու հայ ազգի ճակատագրով: Դարձել էր անյադ ընթերցող եւ կարդացել էր ինչ որ ձեռքն էր ընկել ժամանակի հայերէն ու ռուսերէն հրատարակութիւններից՝ ծանօթանալով նաեւ օտար գրականութեան գլուխ գործոցներին:

Ընթերցանութեան տենչը նա հետը բերեց Սալմաստ եւ այստեղ էլ շարունակեց հետաքրքրւել գրով ու գրականութեամբ եւ հայ ազգային կեանքով: Նրա մտաւոր հորիզոնի լայնացման եւ ազգասիրա-

կան զգացմունքների զարգացման համար մասնաւորապէս մեծ նշանակութիւն ունեցաւ այն ճամբորդութիւնը, որ նա առեւտրական գործով, կատարեց դէպի Տաճկահայաստան՝ Վասպուրական ու Տարօն։ Այստեղ տեսաւ նա հայրենիքի անցեալ կեանքի վառաւոր յուշարձանները, ահանաւեւ եղաւ տիրող թշաւուրեան, ժողովրդի տոգէտ ու հարստահարած վիճակին, հայ կղերի խաւարամտութեան ու ապրկարութեան։ Այցելեց Վարազայ վանքը եւ ծանօթացաւ այն ժամանակեայ հայ ամենալուսաւոր դէմքերից մէկի՝ Խրիմեան Հայրիկի հետ, որի անձից ու գործից խորապէս ազդեց։ Այս ճանապարհորդութիւնից Յակոբը վերադարձաւ հարուստ տպաւորութիւններով, եւ տաճկահայ իրականութեան հիմնական ծանօթութեամբ, որ հետագային առատօրէն օգտաւորձեց իր վէպերն ու իրապաշտական յօդաձեւերը գրելիս։

Սալմաստի միջավայրը նեղ էր ու անհրապոյր հոգեւոր պահանջների տէր մարդու համար։ Երիտասարդ Յակոբը փորձեց այդտեղ նոր կեանք յառաջ բերել, կրթական հիմնարկութիւններ ստեղծել, զարկ տալ դաւառի մշակութային ու տնտեսական յառաջդիմութեան, բայց առանձին յաջողութիւն չունեցաւ։ Միակ դրական գործը, որ նա կատարեց ծննդավայրում ապրած տարիների ընթացքում, սեփական մտաւոր զարգացումն էր բաղմաղան ընթերցանութեան միջոցով, եւ դրական աշխատանքը, որին նւիրւել էր ամբողջ էութեամբ։ Բարեբախտաբար, նրա առեւտրական գործերն էլ յաջող չգնացին. նա սնանկացաւ, կորցրեց ինչ որ ունէր եւ 1868-ին տեղափոխւեց Թիֆլիս, ուր առիթ ունեցաւ մօտից չփւկելու «ուսումնական եւ արի աշխոյժ երիտասարդներից բաղկացած մի նախանձելի շրջանակի» հետ։ Այստեղից մի անգամ էլ վերադարձաւ Պարսկաստան առեւտրական գործերով, բայց վերջնական ձախողանքի ենթարկւելով՝ նորից գընաց Թիֆլիս եւ բնտանիքին մի կտոր հաց ապահովելու համար մըտաւ ծառայութեան մի հայի խանութ։ Այստեղ է, որ նա ծանօթացաւ Գր. Արծրունու հետ, որ պատրաստուում էր «Մշակ»-ի հրատարակութեան եւ որ այդ համեստ գործակատարին էլ մտքեց իր խմբագրական շրջանի մէջ։ Գր. Արծրունին եւ Բաֆֆին վառ գոյներով նկարագրել են այդ օրերի իրենց ապրումները։ «Եթէ ես ունեցել եմ մի քանի ոսկի բոպէներ, — դրանք պատկանում են ա՛յն ժամանակին», գրում էր Բաֆֆին 1879-ին այդ օրերի մասին։

Թիֆլիսում Բաֆֆին մնում է հազիւ երկու տարի։ Ապա ուսուցչութեան պաշտօնով փոխադրւում է Թաւրիզ, ուր մի քանի տարի պաշտօնավարում հայկական դպրոցում եւ, ի վերջոյ, մի ծանր բա-

խում ունենալով տեղական աղաների հետ, «Մշակ»-ում գրած մի յօդվածի առիթով, ուսումնական տարւայ ընթացքում ստիպւած է լինում հեռանալ: Դրանից յետոյ տեղափոխւում է Ագուլիս, նոյնպէս ուսուցչութեան պաշտօնով: Այստեղ էլ նրա դործունէութիւնը խաղաղ չի անցնում եւ հոգաբարձութեան հետ մի սուր բախում ունենալուց յետոյ՝ նոյնպէս հարկադրւած է լինում թողնել գալոցը: Այդ այն օրերին էր, երբ «Մշակ»-ում արտակարգ յաջողութեամբ սկսել էր լոյս տեսնել «Զալալեղդին»-ը: Գր. Արծրունին օգտուեց առիթից եւ Բաֆֆին պաշտօնի կոչեց «Մշակ»-ի մէջ: Այնուհետեւ 1878-ից սկսած մինեւ 1884 թ., Բաֆֆին աշխատեց «Մշակ»-ում՝ դառնալով, կարելի է ասել, առաջին հայ դրողը, որ իր գրչի վաստակով էր ապրում: Բաֆֆին աշխատակցութեան տարիները կազմեցին եւ «Մշակ»-ի ու Գր. Արծրունու դործունէութեան ամենաբեղմնաւոր եւ փայլուն շրջանը:

1884-ին Գր. Արծրունու եւ Բաֆֆու յարաբերութիւնները լարւեցին եւ, ի վերջոյ, խզեցին: Բաֆֆին կեանքի այդ էջը մենք պատկերացրել ենք մի ուրիշ տեղ *) , այստեղ կանցնենք վրայից: Այնուհետեւ Բաֆֆին տեղափոխեց Աբգար Յովհաննիսեանի «Արձագանք»-ի խմբագրատունը եւ մինչեւ մահ աշխատեց այդ թերթում՝ հրատարակելով այնտեղ իր գլուխ դործոցը՝ «Սամուէլ»-ը: Մեռու Բաֆֆին 1888 թ. ապրիլ 24-ին:

Բաֆֆին մահը ցնցող տպաւորութիւն թողեց հայ հասարակութեան վրա, եւ նրա յուղարկաւորութիւնը ստացաւ համադրային սուգի բնաւորութիւն, հասարակական բոլոր խաւերի մասնակցութեամբ: Բաղմաթիւ վայրերից եկել էին պատգամաւորներ: Մօտ 80 պսակ ու ծաղկեւիտնջ էր դրած դադաղի վրա: Ահա ինչպէս էր պատկերացնում այդ թաղումը «Մուրճ»-ը, մահան հնգամեակի առթիւ. «Թաղման պատիւներից դա առաջինն էր, որ տալիս էր հայութիւնը իր գրական դործչին: Դա մեծ թաղում էր: Օրը անձրեւային, բայց անձրեւ, որը տեղում էր երկնքից այնպիսի բացառիկ սաստկութեամբ, որ կարճէս գալիս էր միմիայն մարդկանց անկեղծութիւնը փորձելու համար: Բայց հանգուցեալի մեծութիւնը իւրն արաւ. տղամարդիկ, կանայք, օրիորդներ անգիմադրելի անձրեւի տակ դնացին իրանց վերջին յարգանքը մատուցանելու նորան, որին կենդանութեան օրե-

*) Տե՛ս Բաֆֆին ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ հրատարակւած ժողովածուն, Փարիզ, 1937:

բով եւս իրանց յարգանքը չէին զլացել մատուցանելու՝ դրականութեանը եւ ազգին տւած մեծ ծառայութիւններէ համար»։ *)

Բաֆֆին մեռաւ համեմատաբար երիտասարդ հասակում, երբ զեռ անքա՛ն բան ունէր տալիք հայոց դրականութեան։ Իր դործունէութեամբ Բաֆֆին մի փայլուն դարաշրջան բաց արաւ հայոց պատմութեան մէջ։ Նոր խօսք ասաց ու նոր դործի ճանապարհ ցոյց տւեց եւ իր հոգու ու մարի ճոխութեամբ լեցրեց հայ աշխարհը։

II

ԽՈՒՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲԱՖԲԻ ԵՒ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՄՕՏ

Իր բնաւորութեամբ եւ ապրելակերպով, Բաֆֆին ինքնամիտի, ժուժկալ ու խաղաղ մարդ էր — ճիշտ հակադրակերպ իր վէպերի յեղափոխական հերոսներէ։ Նրա կենսագրութիւնը դրեթէ ոչ մի աչքի ընկնող երեւոյթ չունի։ Նրա կեանքում չկան ցայտուն դէպքեր կամ արտակարգ ապրումներ։ Արտաքինապէս սովորական քաղքենի մարդու կեանք էր Բաֆֆիի կեանքը։

Մի դէպք, սակայն, սատիկ ցնցեց Բաֆֆիին եւ պատճառ դարձաւ ծանր մտահոգութիւնների։ Այդ դէպքը այն խուզարկութիւններն են, որ 1883 թ. մայիսին կատարւեցին «Մշակ»-ի խմբագրատանը եւ Գր. Արծրունու ու Բաֆֆիի բնակարաններում։ Բաֆֆին Փանեանցին դրած նամակներում երկարօրէն պատմել է այդ խուզարկութիւնների մասին, եւ երեւում է, որ նա չափազանց ազդւած էր, վախնալու աստիճան։ Անկարելի չէ, որ այդ դէպքը որոշ նշանակութիւն ունեցած լինի Բաֆֆիի հետագայ վարքագծի համար։ Նա դարձաւ աւելի զգոյշ ու խոհեմ, թէեւ իր դադափարներով մինչեւ մահ էլ մնաց անփոփոխ. ինչ որ էր «Զալալէդդին»-ը 1878-ին՝ նոյնը եղաւ եւ «Սամէլ»-ը կեանքի վերջին շրջանում։

Առաջ բերենք խուզարկութեան այդ դէպքը այնպէս, ինչպէս որ ներկայացւած է Բաֆֆիի նամակներում հեղինակի իսկ խօսքով։ Այսպէս, 1883 թ. մայիս 3-ին Բաֆֆին գրում էր Փանեանցին. «Շտապում եմ յայտնել Ձեզ մի շատ տխուր լուր. ամսոյս 1-ին սլ. Արծրունու բնակարանը եւ «Մշակ»-ի խմբագրատունը խուզարկութեան ենթարկւեցան, որը տեւեց երեք օր։ Խուզարկողներն էին, բացի ոստիկանութիւնից, նահանգական դատարանի պրոկուրորը եւ մի ժան-

*) «Մուրն», 1893 թ. № 1, էջ 147։

դարձի զնդադետ : Բոլոր թղթերը, ինչ որ կարողացան գտնել, թէ պ. Արծրունու բնակարանի մէջ եւ թէ խմբադրատան մէջ, գրաւեցին :

Յայտնի է, թէ ինչ նպատակով կատարեցաւ այդ խուզարկութիւնը. անպատճառ մատնութեան դործ է, եւ գուցէ մի որ եւ իցէ հայի մատը խառնած է այդ դործի մէջ : Բայց ես վստահ եմ, որ տարած թղթերի մէջ չեն կարող գտնել այնպիսիները, որ պ. Արծրունու անձնաւորութիւնը կասկածելի դարձնէին : Ես իբրեւ նրա շատ մօտ բարեկամ, զիտեմ, որ նա երբեք կասկածաւոր անձանց հետ յարաբերութիւններ չէ ունեցել : Նրա դործունէութիւնը եղել է բուն ազգային, եւ դրա մէջ եւս կառավարութեան որոշած սահմաններից չէ անցել : Այն բոլորը, ինչ որ կատարել է նա Տաճկաստանի հայոց վերաբերութեամբ, կառավարութիւնից ծածուկ չէին :

Զգիտեմ ինչով կը վերջանայ այդ փորձանքը. չգիտեմ նաեւ, թէ արդեօք «Մշակ»-ի հրատարակութիւնը կը խափանե՞ն, թէ ոչ : Բայց ինչ էլ որ լինի, «Մշակ»-ը գուցէ մի քանի շաբաթ հրատարակել չէ կարող, որովհետեւ խմբադրատան բոլոր նիւթերը տարել են, մի թղթի պատառ անգամ չեն թողել :

Այժմ սկսել են սաստիկ ուշադրութիւն դարձնել հայերի վրա : Երեւանում 22 նշանաւոր երիտասարդների տներում խուզարկութիւն է կատարել, բոլորին էլ ոստիկանութեան հսկողութեան ներքոյ են դրել, մէկը բանտարկւած է : Ծարժաւիթները չնչին են. միայն լուից ուղտ են չինում եւ չնչին դործերին քաղաքական կերպարանք տալիս : «Պսակ» լրագիրը խափանւած է :

Պարոն Արծրունին կալանաւորւած է : Մեղանից ամէն մէկը ժամէ ժամ սպասում է, որ ժանդարմները կը մտնեն իր բնակարանը : Ասում են՝ մի քանի հայոց տներում եւս պէտք է խուզարկութիւններ լինեն : Ինչպէ՞ս կը վերջանայ այդ բոլորը, դժւար է նախագուշակել : Սաստիկ յուսահատութեան մէջ ենք :

Այստեղ մի խումբ, որի պարագլուխն է «Մեղու»-ի խմբագիրը, աշխատում է, որ Մակարի Կաթողիկոս լինելը յաջողցնէ : Մի քանի խումբեր եւս Ներսէսի (Վարժապետեան. — ԽՄԲ.) համար են աշխատում : Յայտնի է, թէ կառավարութիւնը ո՛ր աստիճան համարում ունի Մակարի վրա : Բայց նրա կուսակիցները ամէն կողմ տարածում են, թէ կառավարութեան կանդիդատն է : Եթէ Մակարի Կաթողիկոս ընտրւելը յաջողցնեն (որին ես չեմ հաւատում), այն ժամանակ Էջմիածինը կատարեալ աւազականոց կը դառնայ : Մանկունուց աւելի վատ մարդիկ կը մտնեն այնտեղ :

Կաթուղիկոսական աթոռին արժանի մենք միայն մէկ մարդ ունենք, եւ դա Ներսէսն է: Ամէն մի աղնիւ հայի պարտքն է նրա համար աշխատել»: *)

Երկու շաբաթ անցած, մայիս 17-ին, Բաֆֆին նորից անդրադառնում է նոյն խնդրին.

« Անցեալ նամակովս յայտնած էի Ձեզ, որ «Մշակ»-ի խմբագրատան մէջ խուզարկութիւն կատարւեցաւ. այժմ շտապում եմ հաղորդել Ձեզ, որ ներկայ ամսի 13-ին նոյնպէս խուզարկութիւն կատարւեցաւ իմ բնակարանի մէջ: Բոլոր թղթերս, մինչեւ անգամ զեւ չտպւած գրաւոր աշխատութիւններս — բոլորը գրաւեցին: Եւ այժմ գտնւում եմ ժանդարմների հսկողութեան ներքոյ. ինձ արգիւլած է Թիֆլիսից հեռանալ:

Դեռ յայտնի է, թէ ինչով կը վերջանան այդ խտրութիւնները. միայն այդքանը յայտնի է, որ սաստիկ նշանակութիւն են տալիս դործին, որը ինքնրատինքեան շատ հասարակ բան է:

Թէ ես եւ թէ իմ համախոհները մինչեւ այսօր Ռուսաց կառավարութեան դէմ ոչինչ յանցաւոր նպատակներ չենք ունեցել եւ երբեք ուռս նիզիլիստների **) հետ յարաբերութիւններ չենք ունեցել: Մեր դործունէութեան նպատակը, մեր ցանկութիւնները խիստ համեստ են եղել եւ մեր ազգային պէտքերի սահմանից այն կողմը չեն անցել: Հայկական հարցը ծագելուց յետոյ, մենք, իրաւ է, աշխատել ենք տաճիկահայերի ցաւալի դրութեան բարւոքման մասին, աշխատել ենք Բերլինի 61-րդ յօդածի իրադործման մասին, — բայց մեր աշխատութիւնները կատարւել են հրապարակաբար. մենք զաղտնի ոչինչ չենք ունեցել:

Իսկ այժմ, երբեւ զանազան մատնիչներ, այստեղի կառավարութիւնը մոլորութեան մէջ են ձգել, իբր թէ գտնւում են զանազան զաղտնի ընկերութիւններ, թէ այստեղ Անդրկովկասում եւ թէ Տաճկաստանում, որոնք ծածուկ կապեր ունեն միմեանց հետ եւ ամենայն ջանքերով աշխատում են վերականգնել Հայոց հին թագաւորութիւնը եւ այլն: Տեսնում էք, որքան հրէշաւոր կերպարանք են տւել դործին: Այս տեսակ երեւակայական ընկերութիւններ մենք երբեք չենք ունեցել եւ այժմ չունենք: Եւ բոլոր Եւրոպայից ստորագրւած 61-րդ յօդածի իրադործումը պահանջելու համար հարկ չկար զաղտնի ընկերութիւններ ստեղծել:

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4, էջ 350 - 51:

**) 'Նիխիլիստ' ոչնչական — ժամանակի ուռս յեղափոխականները:

Ես չեմ կարծում, որ իմ բնակարանից տարած թղթերի մէջ գրտնեն ախպրիսիներ, որոնք որ եւ իցէ յանցանք դնեն իմ վրա. իսկ իմ մինչեւ այսօր լոյս ընծայած գրքերը բոլորը տպագրուել են ցենզուրայի թոյլտուութեամբ: Ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր, որ կառավարութեան տրամադրութիւնը հայկական հարցի վերաբերութեամբ այժմ, ինչպէս երեւում է, փոխուել է: Թո՞ղ հրամայեն, որ ես այսուհետեւ չգրեմ: Ես ուրախ կը լինէի, եթէ այսքանով վերջանար գործը, բայց վախենում եմ, որ հեռացնեն Ռուսաստանից, որովհետեւ ես օտար պետութեան հպատակ լինելով՝ բանտարկել կամ աքսորել չեն կարող:

Ես նպատակ ունէի յունիսի 1-ին հեռանալ Թիֆլիսից եւ դնալ տաճկաց Հայաստանում ճանապարհորդելու, բայց այդ անբախտութիւնը կապեց ինձ Թիֆլիսի հետ. ես ստիպւած պիտի լինեմ մնալ այստեղ եւ սպասել մինչեւ քննութիւնների վերջանալը:

Վատ ժամանակների մէջ ենք ապրում. «լուից ուղտ են չինում» եւ մարդկանց չարչարում են: Խնդրում եմ, Ձեր նամակներում զգուշ լինէ՛ք. չատ հաւանական է, որ իմ անունով եկած նամակները կը բաց անեն: Ձեր առաջւայ նամակները, թէեւ բոլորովին անմեղ էին, այստեղ անախիւ եւ ոչնչացրի»: *)

Էլի երկու շաբաթ յետոյ, յունիս 2-ին գրում է. — ... «Մշակ»-ը դեռ դադարեցւած չէ, եւ յոյս ունենք, որ չդադարեցնեն: Միայն «Մշակ»-ի վերաբերութեամբ սաստիկ խտուրթիւններ են գործ գրւում. ցենզորը խմբագրին պարտաւորեցրել է, որ իւրաքնչիւր համարի մէջ տպւած թէ անստորագիր եւ թէ կեղծ անուններով ստորագրւած բոլոր յօդւածների, թղթակցութիւնների եւ մինչեւ անգամ լուրերի հեղինակների անունները ամէն անգամ պէտք է յայտնէ ցենզորին: Մինչեւ այսօր խմբագիրը միշտ դադարի էր պահում իր աշխատակիցների անունները եւ ամէն պատասխանատուութիւն իր վրա էր առնում, իսկ այժմ ստիպեցնում են յայտնել բոլորի անունները: Դրա հետեւանքը այն կը լինի, որ մեր աշխատակիցները այսուհետեւ երկիւղ կը կրեն եւ կը դադարեն թղթակցութիւններ ուղարկել կամ լուրեր հաղորդել: Լրագիրը կը վնասուի:

Թէ պ. Արծրունու գործը եւ թէ իմ գործը դեռ եւս քննուում է. ես չեմ կարծում, որ մեր մօտից տարած թղթերի միջից գտնեն այնպիսի բաներ, որոնք որ եւ իցէ յանցանք դնէին մեզ վրա: Մենք կասկածաւոր թղթեր երբեք չենք ունեցել եւ կասկածելի հրատարակու-

*) «Արարատ», 1913 թ., № 6 - 7, էջ 565 - 6:

Թիւնների հետ յարաբերութիւն ունենալուց միշտ հեռու ենք պահել մեզ: Իսկ որքան դժուար է ենք մեր բուն ազգային գործերի մասին, — դա մեզ թոյլ տրւած է եղել կառավարութիւնից: Նրա հակառակ որ եւ իցէ զազտնի նպատակ կամ յանցաւոր ցանկութիւններ չենք ունեցել: Ուրեմն, այլեւս ի՞նչ կարող էին գտնել, որով դատապարտէին մեզ: Արդարութիւնը վերջ ի վերջոյ յաղթող կը հանդիսանայ եւ մատնիչներն երեսը կը սեւանայ:

Դուք, ի հարկէ, լսած կը լինէք, որ երեւանում եւս մի քանի նշանաւոր երիտասարդներն մօտ խուզարկութիւններ են արել, սկզբում մի քանի օրով կալանաւորել են, յետոյ դրամի երաշխաւորութիւն են առել ու բաց թողել...

Վատ ժամանակներում ենք ապրում, ամենաարդար մարդը կարող է կասկածանքի ենթարկւել եւ տարիներով տանջւել: Չգիտեմք, ինչով կը վերջանայ այդ բոլորը: Դրութիւններս սաստիկ յուսահատական է: Ժամէ ժամ սպասում ենք նորանոր անախորժութիւնների. աշխատելու եւ գործելու սիրտ չէ մնացել: Անորոշ դրութիւնը սպանում է մեզ: Յաւում եմ, որ մի այսպիսի ժամանակ, երբ երկու նշանաւոր ազգային հարցեր ունենք վճռելու (կաթուղիկոսական եւ հայկական հարցը), մենք ստիպւած ենք առժամանակ լռել: Մեր հակառակորդները խօսում են, գրում են, իսկ մենք պատասխանել չենք կարողանում...

Ես այժմ ժանդարմերիայի վարչութեան հսկողութեան ներքոյ եմ գտնւում, ինձ արգելւած է Թիֆլիսից հեռանալ. երբ կադատեն ինձ, դիտաւորութիւն ունեմ առժամանակ թողնել Թիֆլիսը: Բայց ուր գնալիքս եւ ինչով գնալիքս չգիտեմ»:

Յունիս 26-ի նամակում կարդում ենք.

« Իմ վիճակը այժմ աւելի ծանրացաւ. քանի օր է, որ արդէն տընային բանտարկութեան եմ ենթարկւած, բնակարանիցս դուրս գալու իրաւունք չունեմ, տան դրանը պահապան են դրել:

Այս դրութեան մէջ պէտք է մնամ մինչեւ քննութիւնների վերջանալը, բայց քննութիւնները կարող են տարիներ տեւել:

Թէեւ մինչեւ այսօր ոչ մի մեղադրանք ապացուցւած չէ իմ վերաբերութեամբ, այսուամենայնիւ, խստութիւններ են դորձ դնում: Իմ բնակարանից տարած թղթերի մէջ գտել են մի քանի բոլորովին աննշան եւ անմեղ բաներ, որոնց մեծ նշանակութիւն են տալիս: Թէեւ վերջը, երբ գործը այստեղի պալատի պրոկուրորի ձեռքը կը հասնի, այն ժամանակ կը յայտնւի արդարութիւնը, բայց մինչեւ այն ժա-

մանակը բաւական տանջանքներ պէտք է կրեմ: Ի՞նչ պէտք է արած, կը համբերենք:

Իմ թղթերը, որ տարել էին իմ բնակարանից, տակաւին չեն վերադարձրել, բայց պ. Արծրունու բնակարանից տարած թղթերը վերադարձրին. սղահել են երկու թուղթ միայն, բայց շատ անմեղ բաներ են:

Զանազան քաղաքներում հայ երիտասարդների տներում խուզարկութիւններ են կատարուում, բայց ամէն տեղ ոչինչ չեն գտնում: Չգիտեմ ինչով կը վերջանայ այդ բոլորը: Զարմանալին այն է, որ խուզարկութիւնները կատարուում են նրանց մօտ միայն, որոնք «Մըշակ»-ի թղթակից են եղել:

Այնքան վշտացած եմ, որ եթէ ազատուելու լինեմ, վճռել եմ այլ եւս այստեղ չմնալ. բաւական տանջւեցայ: Մեր հասարակութեան սառնասրտութիւնը աւելի սպանում է ինձ. ո՛չ մի կողմից կարեկցութիւն չեմ գտնում: Մեր ժողովրդի ապերախտութիւնը դէպի իր մըշակները Զեղ բաւական յայտնի է:

Խնդրեմ, եթէ ինձ նամակ գրելու լինէք, ուղղակի իմ անունով չուղարկէք. դրէք մասնաւոր անձանց ծրարների մէջ»:

Բայց կացութիւնը Բաֆֆիի կարծածի չափ յուսահատական չէր: Յուլիս 12 նամակից արդէն իմանում ենք, որ տնային բանտարկութիւնը վերացել է: Բաֆֆին գրում է. — «Տնային բանտարկութեան մէջ մնացի 10 օր միայն, յետոյ պարսից հիւպատոսը երաշխաւոր եղաւ 3000 բուրլու պատասխանատուութեամբ եւ ինձ ազատ թողուցին, բայց տակաւին Թիֆլիսից հեռանալու իրաւունք չունեմ, մինչեւ դործերի քննութիւնը վերջանայ:

Պարոն Արծրունին սաստիկ հիւանդ էր. կուրծքից արիւն էր գընում. այժմ արիւնը գաղարել է, եւ առողջանալու վրա է. վտանդը անցաւ: Վերջին ժամանակների անախորժ հանգամանքները նրա վրա սաստիկ ներգործութիւն արեցին, եւ նա դիմանալ չկարողացաւ»:

Իսկ Սեպտ. 27 նամակում արդէն կարդում ենք.

«Զեղ յայտնի գործը լաւ դրութեան մէջ է. թէ ես եւ թէ պ. Արծրունին արդարացած ենք: Երեւանի 32 հոգի մեղադրւածներից կը պատժեն երեք անձինք միայն, թեթեւ պատժով: Բայց թէ ես եւ թէ պ. Արծրունին տակաւին գտնուում ենք երաշխաւորութեան եւ հսկողութեան ներքոյ, որովհետեւ գործը ուղարկւած է Ս. Պետերբուրգ, այնտեղ պէտք է տան վերջնական վճիռը: Իմ թղթերը դեռ չեն վերադարձրել:

Այս տարի ես շատ վնասներ կրեցի: Մշտապէս կաշկանդւած լինելով՝ ոչինչ գրել եւ ոչինչ հրատարակել չկարողացայ: Նոյն դրութիւնը դեռ եւս շարունակուեց: Երեւակայեցէք մի գրողի վիճակը, որ պէտք է ապրէ գրական աշխատանքով:

Այս տեսակ դժւարութիւններ շատ ենք անցկացրել, կը համբերենք եւ կը սպասենք մինչեւ վերջը»:

Շուտով Բաֆֆու, ինչպէս եւ Արծրունու վրայից բոլորովին վերացեց կասկածը, բայց դրաքննական խստութիւնները մինչեւ վերջ էլ մնացին նրանց վերաբերմամբ:

III

ՐԱՖԳԻԻ ԳՈՐԾԸ

Բաֆֆին սկսել է գրել վաղ երիտասարդ հասակում: 1855 թ.-ին, ուրեմն դեռ երբ քսան տարեկան էր, Փայաջուկում, նա արդէն պատրաստ ունէր «Սալբի» մեծ աշխատութիւնը, որ լոյս տեսաւ միայն 1911-ին: Բաֆֆի ընդունաւ տեսակէտից շատ հեռաքրքրական է, որ իր այդ երկը նա նւիրել է «Անմահ Մ. Նալբանդեանցի միշտ օրհնեալ յիշատակին», որից երեւում է, թէ «Մեր Հայրենիք»-ի հեղինակը ի՞նչ ազդեցութիւն է ունեցել երիտասարդ Բաֆֆի վրա: «Սալբի»-ն ձօնելով Մ. Նալբանդեանցի յիշատակին՝ 1867-ին Բաֆֆին գրել է հետեւեալ տողերը.

« Ինձ քաղցր էր այդ պաշտելի տղամարդի յաւիտենական յիշատակը յարգել՝ իմ աշխատութեանց երախայրիքն նորան ընծայելով: Թէպէտ «Սալբի»-ի հեղինակը չէ ունեցել պատուելի հանգուցելոյ հետ խիստ մօտաւոր ծանօթութիւն, բայց քանի կայ եւ կապրի հայ լեզուն եւ գրականութիւնն, Մ. Նալբանդեանցի անմահ յիշատակը միշտ կ'ունենայ իւր զգալի համակրութիւնքը ամէն մի հայի սրտում մինչեւ դարերի վերջը »:

«Սալբի»-ի հետ զուգընթաց Բաֆֆին գրել է եւ ուրիշ վէպիկներ ու պատկերներ, որոնց մի մասից հետագային կազմեցին երկու հատոր «Փունջ»-երը:

Առհասարակ, Բաֆֆիի համար սովորական էր գրել ու պահել ձեռագիր վիճակում, մինչեւ հրատարակիչ գտնելը: «Զահրումար»-ն էլ պատրաստ էր 1871-ին, բայց տպւեց միայն 1895-ին:

Բաֆֆիի տպագիր երկերից առաջինը լոյս տեսաւ 1860-ին, «Հիւսիսափայլ»-ում: Իր ճանապարհորդական տպաւորութիւններն էին

այդ, յատկապէս Աղթամարի մասին: Այնտեղ գետեղած էր եւ հրո-
շակաւոր «Ձայն տուր, ո՛վ ծովակ»-ը, որ մինչեւ այսօր էլ մեր ազ-
գային սիրւած երգերից է, որի մէջ այնպէ՛ս յուզումով երիտասարդ
Բաֆֆին դրել է իր ազգասիրական թրթռուն ասրումներն ու նւիրա-
կան տենչերը —

Արդեօք գալո՞ւ է մի օր, ժամանակ՝
Տեսնել Մասիսի գլխին հայ դրօշակ...

Բայց Բաֆֆիի գրւածքների հրատարակութեանց շարքը սկսւում
է «Մշակ»-ից: Գր. Արծրունին պատմում է, որ Բաֆֆին իր խոր-
հրդով «Մշակ»-ի առաջին համարներից սկսել է գրել «Պարսկաստա-
նի նամակներ»-ը: Արծրունու ասելով՝ «այդտեղից էլ ծնունդ առաւ
Բաֆֆիի կեղծ անունը, որով Մելիք — Յակոբեան այնուհետեւ յայտ-
նւեցաւ մեր գրական ասպարիզում»: *) Նոյն «Մշակ»-ում իրար յե-
տեւից լոյս տեսան մանր վէպիկներ, գլխաւորապէս պարսկահայոց
կեանքից, որոնց հիմնական գիծը գրեթէ միշտ հայի հարստահար-
ւած վիճակն էր մահմետական աշխարհում:

Բաֆֆիի գրւածքները շատ շուտով հեղինակի վրա հրաւիրեցին
հանրային ուշադրութիւնը, բայց իրական գրական համբաւ Բաֆֆին
ձեռք բերեց 1878 մայիսից յետոյ, երբ «Մշակ»-ի թերթոնում սկսեց
լոյս տեսնել «Ձալալէգդին»-ը, որ անօրինակ ցնցում ու խանդավա-
ռութիւն առաջ բերեց հասարակութեան մէջ:

«Ձալալէգդին»-ին յաջորդեցին «Խենթ»-ը, «Խաչադողի Յիշատա-
կարան»-ը, «Խամսայի Մելիքութիւններ»-ը, «Դաւիթ Բէկ»-ը, «Կայ-
ծեր»-ը, «Ոսկէ Աքաղաղ»-ը եւ այլն: Միեւնոյն ժամանակ Բաֆֆին
գրում էր եւ հրապարակախօսական յօդւածներ հայկական դատի,
կաթուղիկոսական ընտրութիւնների եւ ազգային — մշակութային դա-
նադան հարցերի մասին:

Թէ «Ձալալէգդին»-ն ու «Խենթ»-ը ինչպիսի ոգեւորութիւն էին
առաջ բերել հասարակութեան մէջ, երեւում է, օրինակ, Բաֆֆիի
1882 թ. մարտ 20-ին հաղորդած հետեւեալ տեղեկութիւններից:

«Ձալալէգդին» իմ աշխատութիւններից ամենագեղեցիկն է. մի
ժամանակ մի քանի պարոններ գիտաւորութիւն ունէին այդ վէպիկը
մի քանի հազար օրինակներով տպել տալ եւ ձրի բաժանել, մանա-
ւանդ ճաճկաստանի հայերի մէջ: Բայց մեր մէջ որպէս ամէն օգտա-
ւէտ գիտաւորութիւն մնում է անկատար, այդ եւս այնպէս մնաց:

*) «Մշակ», 1879 թ., № 205:

« Մի քանի շաբաթ առաջ պ. Նիկողոսեանի միջնորդութեամբ Կ. Պոլսից ղեմեց ինձ մի պարոն, որը տեղային լեզուագէտ եւ բարձր ուսում ստացած երիտասարդներից մէկն է, Թէրզեան աղագանունով. նա «Խենթը» եւ «Ջալալէղլինը» ֆրանսերէն լեզուով թարգմանելու թոյլտուութիւն էր խնդրում. ես, ի հարկէ, մեծ յօժարութիւնով իմ համաձայնութիւնը յայտնեցի... »

« Դոկտոր Թամազեանը, որ Կ. Պոլսի ուսուց դասպանատան բժիշկն է, գրած էր ինձ, որ իր առաջարկութեամբ «Խենթից» դրամա է կադմէլ եւ դիտաւորութիւն ունի ֆրանսերէն եւ անգլիերէն լեզուներով թարգմանել տալու, որպէսզի Եւրոպայի մի քանի նշանաւոր քաղաքներում ներկայացւի: *)

Այս ամենը Բաֆֆին քաջալերում է. նա գոհ է, որ իր աշխատութիւնները «ապարդիւն չեն մնում»:

Բայց մտահոգութիւններն ու յուզումներն էլ պակաս չեն: Իր քարեկամ Փանեանցին դրած 1882 թ. մարտ 30 նամակում Բաֆֆին յայտնում է, որ Մոսկւայում ապրող Թաւրիզեցի ուսանող, իր նախկին աշակերտ Վարդան Թումանեանցը ցանկութիւն է յայտնել հրատարակելու «Ջալալէղլինը»: Բայց «որովհետեւ նա դեռ անփորձ է, եւ նրա հայրը այն մարդկանցից չէ, որ հասկանայ տպագրական պայմանները», Բաֆֆին խնդրում է հասկացնել Վարդանին, որ՝ «երբ առանձին մարդիկ յանձն են առնում տպագրելու մի որ եւ իցէ հեղինակի դրքերը, նախ վարձատրում են հեղինակին տպագրելու իրաւունք ստանալու համար»: Եւ ղեռն է հետեւեալ պայմանները.

« 1.— Իրաւունք եմ տալիս միայն առաջին տպագրութեան համար եւ տպել ոչ աւելի, քան 2400 օրինակ: Երկրորդ կամ ապագայ տպագրութիւնների իրաւունքը ինձ վրայ եմ պահում:

« 2.— Որպէս վարձատրութիւն պէտք է ինձ կանխիկ վճարեն կամ 200 ռուբլ փող, կամ 500 օրինակ տպւած դրքերից, այն պայմանով, որ իրանք Թիֆլիսում իրաւունք չունենան վաճառելու, որպէսզի իմ ոչնեցածը այստեղ վաճառւի»: **)

Փանեանցը Ապր. 13-ին պատասխանում է, թէ երիտասարդ Թումանեանցը համաձայն է առաջարկւած պայմաններին «Ջալալէղլինը»-ի մասին եւ ցանկութիւն ունի տպագրելու նաեւ «Կայծեր»-ը: Բաֆֆին, մայիս 9-ին, յայտնում է, թէ «Մշակ»-ի մէջ հրատարակւած իմ նամակից Դուք արդէն տեղեկացած կը լինէք, որ ես ինքս

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4:

**) «Արարատ», 1913 թ., № 4:

պատրաստում եմ «Կայծեր»-ը տպագրելու: Ծախքի համար 500 ռուբլի արդէն ունեմ, մնացածը մի կերպ կը տնօրինեմ: Եթէ պ. Թումանյանցի հայրը նրան այնքան միջոցներ կը տայ, որ նա կարող լինի «Կայծեր»-ի նման մի գիրք տպագրել, որի համար ամենափոքրը 1500 ռուբլի ծախք է հարկաւոր, — այդ դէպքում ես նրան խորհուրդ կը տամ մի բան անել, փոխանակ միայն «Ջալալէդդին»-ը մի գրքոյկով հրատարակելու, նա աւելի լաւ կանէր, եւ աւելի նպատակայարմար կը լինէր, եթէ ի մի հաւաքէր իմ մի քանի փոքրիկ վէպիկները եւ բոլորը միասին մի գրքով հրատարակէր: Ձեզ յայտնի է, որ սկսեալ «Մշակ»-ի առաջին տարիներէն, այդ լրագրի մէջ տպւել են իմ զանազան վէպիկները կամ փոքրիկ պատկերները: Այդ բոլորը այժմ մոռացւած են, բայց ժողովրդի ընթերցանութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի: Մի քանիսը այդ աշխատութիւններից թարգմանեցան գերմաներէն եւ ուսներէն լեզուներով եւ տրպանեցան զանազան պարբերական հրատարակութիւնների մէջ, թէ այստեղ եւ թէ Բերլինում: Կարելի էր ընտրել այդ վիպակներից մի քանիսը եւ «Ջալալէդդին»-ի հետ միասին տպել. այն ժամանակ գիրքը մի խոշոր գիրք կը ստանար եւ կը լինէր մի հաւաքածու դոնէ իմ աշխատութիւնների մի մասի:

« Թումանյան եղբայրները հարուստ եւ բարի մարդիկ են. եթէ կամենում են հայոց գրականութեանը որ եւ իցէ կերպով նպաստել, պէտք է այնպիսի գործ կատարեն, որ իրանց անւանը արժանի լինի եւ պատիւ բերէ»: *)

Ըստ երեւոյթին, սակայն, Թումանյանները այնքան էլ «բարի» մարդիկ չէին. Բաֆֆիի 4 Օգոստ. նամակում արդէն տեսնում ենք դժգոհութեան շեշտեր: Նա Փանեանցին ուղարկում է 10 համար «Մշակ» իր պատմածքներով եւ աւելացնում է. — Թումանյանները, «եթէ կը ցանկանան, թող նոր ուղարկած վէպիկները «Ջալալէդդին»-ի հետ միասին առանձին գրքով տպել տան. եթէ ոչ, թո՛ղ մնայ: Դուք առանձին ուղարկութիւն մի դարձրէք: Պայմանները կը լինեն միեւնոյնը, որպէս սկզբից գրած էի, թէ եւ պ. պ. Թումանյանների հարատւութեան մէջ շատ զգալի չէր լինի, եթէ մի գիրք հեղինակի օգտին տպագրել տալու լինէին: Բայց այսպիսի բարերարութիւն ես իմ հայրենակիցների կողմից չեմ սպասում» ... **)

Նոյն նամակում յայտնում է նաեւ, որ «պոլկովնիկ Մելիք — Հայ-

*) «Արարատ», 1913 թ., քիւ 4, էջ 343 — 4:

**) Նոյն տեղը:

կազմանը յանձն է առել «Դաւիթ Բէկ»-ի բոլոր հատորները իր ծախքով նորից տպագրել տալու: Դա մի գովելի օրինակ է, մանաւանդ մի ղեկավարականի կողմից»:

Նոյն տեղ գրում է նոյնպէս, որ «Խամսայի Մեկիքութիւնները» տպւած են 1200 օրինակ, «բայց այժմ ցէնղորի հետ մեծ վէճ ունենք. թոյլ չէ տալիս, որ գրքերը դուրս գան՝ ասելով, թէ նորից պէտք է քննեն, որովհետեւ գրքի մէջ շատ ազատ մտքեր են անց կացել: Չը նայելով, որ «Մշակ»-ի մէջ տպւելու ժամանակ ինքը թոյլ է տւել, այժմ կրկին վիճարանութիւններ է յարուցանում: Չգիտեմ ինչով կը վերջանայ. եթէ նորից քննելու լինեն, գիրքը բոլորովին կը կորցնէ իր նշանակութիւնը, թէեւ սկզբից «Մշակ»-ի տպւելու ժամանակ շատ կտորներ են հանել նրա միջից եւ երբեմն ամբողջ գլուխներ ջրնջել են»...

Ի վերջոյ, գրաքննիչը տեղի է տալիս, եւ գիրքը լոյս է տեսնում: Հոկտ. 7 նամակում Բաֆֆին, ի միջի ալոյց, գրում է Փանեանցին. «Ձեմ կարող առանց վրդովմունքի յիշել մեր անհնորհակալ հասարակութեան անտարբերութիւնը «Խամսայի Մեկիքութիւնները» գրքի վերաբերմամբ: Այդ գիրքը իմ բոլոր գրքերի պսակը պէտք է համարել. ես դրանով կենդանացրի մի վաղուց կորած եւ մոռացւած պատմութիւն. ես դրանով ապացուցի, որ հայկական իշխանութիւնը շարունակւում է մինչեւ ներկայ դարը: Դա մեծ բան է: Բայց փոխանակ հասարակութիւնից խրախուսանք եւ քաջալերանք դտնելու, ամէն կողմից զանդաւաններ եմ լսում՝ «Գինը թանգ էք նշանակել»: Եւ այդ ասում են այն մարդիկը, որ իրանց քէֆերի համար հազարներ են վատնում: Ոչ ոք չէ մտածում, որ հեղինակը ճանապարհորդել է, ծախքեր է արել, նիւթեր է հաւաքել, թէ իւր առողջութիւնը, թէ իր կոպէկները վատնել է մինչեւ կարողացել է մի այսպիսի պատմութիւն ի լոյս բնծայել:

«Ես մեր հասարակութեան սառնասրտութեան վրա ուշադրութիւն չեմ դարձնի, կը շարունակեմ աշխատել, միայն ինձ շատ երջանիկ կը համարէի, եթէ քանի կենդանի եմ, իմ բոլոր հեղինակութիւնները տպած տեսնէի: Առողջութիւնս արդէն սկսել է քայքայւել. կուրծքիս հիւանդութիւնը այս աշուն աւելի սաստկացած է, կենսական ուժերս օր ըստ օրէ սղաւում են... Ճանապարհորդութիւնը բաւական կազդուրում է ինձ, բայց այս ամառ որքա՛ն ցանկացայ զէպի Վանի կողմերը դնալ, չկարողացայ. պատճառները կարող էք նախագուշակել... » : *)

*) Նոյն տեղը, էջ 346 - 47:

Տաճկահայաստան ճանապարհորդելու գաղափարը Րաֆֆիի բուսնն տենչերից մէկն էր, բայց նիւթական միջոցների բացակայութիւնը արգելք էր լինում: Այս մասին կարդում ենք Մ. Փանեանցին ուղղած նրա 1881 թ. 26 մայիս նամակում էլ:

« Մոսկուայի ուսանողներից մէկը նամակով դիմել էր իմ բարեկամ պ. Գաբրիէլ Միրզոյեանցին՝ յայտնելով, թէ տեղիդ անկեղնոցի դրամարկդում կայ մի գումար, եւ հոգարարձութիւնը ցանկութիւնը ունի այդ գումարը մի որ եւ իցէ աղղային գործի համար ծախսել, եւ իբր թէ հոգարարձական ժողովում հարց է ծագել, որ յիշեալ գումարը տան ինձ տաճկական Հայաստանում ճանապարհորդելու համար, եւ հարցը մնացել է դեռ անվճիռ, որովհետեւ չգիտեն՝ ես յանձն կառնե՞մ գնալ Հայաստան թէ ոչ: Իմ դիտաւորութիւնը գիտենալու համար դրած էին պ. Միրզոյեանցին, որ ինձանից հարցմունք անէ:

« Ես դեռ անցեալ տարի, յունիս ամսի սկզբին, պատրաստեցայ պ. Պոլիս գնալու, որ այնտեղից անցնեմ Հայաստան, բայց մի քանի արգելքներ, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բռնում էր նիւթական միջոցների պակասութիւնը, թողեցին իմ ցանկութիւնը անկատար: Այժմ, եթէ իրաւ, կայ մի գումար, որ կամենում են Հայաստանի ճանապարհորդութեան համար գործ դնել, ես մեծ ուրախութեամբ յանձն կառնեմ այդ ճանապարհորդութիւնը, հետեւեալ պայմաններով. առաջին՝ իմ ճանապարհորդութիւնը կը տեւէ հինգ ամիս. այդ հինգ ամսուայ համար ծախք կը պահանջեմ հազար ռուբլի. երկրորդ, որ ամենագլխաւորն է, չպիտի տարածայնել, թէ ես գնում եմ Հայաստան: Ես պիտի աշխատեմ, որքան կարելի է, իմ ճանապարհորդութիւնը գաղտնի պահել: Պատճառները, առանց իմ ասելու էլ, Դուք կը հասկանաք: Ձեզ յայտնի է, թէ ինչ հալածանք կայ Տաճկաստանում այն անձանց դէմ, որոնք աշխատում են Հայոց գործի համար: Եթէ իմ Հայաստան գնալը հէնց սկզբից հռչակելի, անկարելի է, որ թուրքաց կառավարութիւնը ուշադրութիւն չդարձնի: Թիֆլիզի տաճկաց կոնսուլը ամենաչնչին երեւոյթներն անգամ հաղորդում է իր կառավարութեան, ուր մնաց մի փոքր ի շատէ յայտնի մարդու ճանապարհորդելու նպատակով Հայաստան գնալը: Թէեւ իմ ճանապարհորդութիւնը ոչինչ քաղաքական նպատակ չունի եւ չի պիտի ունենայ, այնուամենայնիւ, թուրքաց կառավարութիւնը շատ պատճառներ ունի կասկածանքով վերաբերել դէպի մի ճանապարհորդ, որ Ռուսաստանից գնացել է Հայաստան: Այդ կարող է ոչ միայն իմ անձը վտանգի ենթարկել, այլ եւ զրկել ինձ այն հետազոտութիւննե-

րից, որոնք միայն ուսումնական բնաւորութիւն ունեն եւ վերաբերում են երկրի ու բնակիչների դրութեանը, նրանց փոխադարձ յարաբերութիւններին եւ այլն :

« Բայց որպէսզի հնար լինի աւելի խորը թափանցել ժողովրդի մէջ, դրա համար հարկաւոր են իմ վերեւ յիշած պայմանները, այսինքն՝ ճանապարհորդել ծպտեալ կերպով (ինկոգնիտո) :

« Իմ կարծիքս այս է. եթէ տեղւոյդ հոգաբարձութիւնը կընդունէ իմ առաջարկած պայմանը, թո՛ղ 1000 ռուբլի բալորովին ուրիշ անունով ուղարկէ «Մշակ»-ի խմբագրատունը Պ. Արծրունուն. պ. Արծրունին այդ գումարը կը կարգադրէ իմ ճանապարհորդութեան համար : Այդ կարող են գիտենալ Մոսկւայում մի քանի խոհեմ անձինք միայն, իսկ մնացեալ հասարակութեանը պէտք է անյայտ մնայ» : *)

Ըստ երեւոյթին, սակայն, այդ լուրը սխալ էր հաղորդւած, որ երեւում է Բաֆֆիի հետեւեալ տողերից Փանեանցին.

« Կասպարեան անկեւանոցից» եւ ոչինչ ակնկալութիւն չունէի : Այդ մասին խօսել էին, կարգադրել էին ուրիշները, առանց նախապէս իմ հաճութիւնը հարցնելու : Թո՛ղ անկեւանոցի մարդիկը անկեւանոցի վրա մտածեն... մենք աւելի կենդանի հիմնարկութիւններից կը սպասենք մեր նպատակների իրագործումը» :

Ինչպէս այս, այնպէս եւ «Ջալալէդդին»-ի հրատարակութեան խնդիրը բաւական ջղայնացրեց Բաֆֆին : Գործը ձեռնարկելու տարի շարունակ : 1884-ին հրապարակ է դրւում Բաֆֆիի յօդուհանը տօնելու խնդիրը, եւ Բաֆֆին արտօնութիւն է տալիս յօդուհանական յանձնաժողովին հրատարակել «Ջալալէդդին»-ը՝ արդիւնքը յօդուհանարին յատկացնելու պայմանով, եւ երբ այդ մասին գրւում է «Մշակ»-ում, թումանեանը Մոսկւայից հեռագրով խնդրում է չձեռնարկել դրքի հրատարակութեան, քանի որ ինքը արդէն տպւում է : Քիչ յետոյ, պարզւում է նաեւ, որ թումանեանը հրատարակութիւնը անում է Բաֆֆիի դրած սկզբնական պայմաններով, այսինքն՝ «200 ռուբլ փող, կամ 500 տպած գիրք», մինչդեռ յանձնաժողովը ամբողջ հասոյթը տրամադրում էր հեղինակին : Բաֆֆիի վրդովումը չափ ու սահման չունի : Նա նամակներ է գրւում թումանեանին, բայց՝ ոչ մի պատասխան : Ու վրդովւած՝ բացազանչում է 1884 թ. մարտ 7 նամակում. «Հիմա ի՞նչ պէտք է անել այդ տեսակ լակոտների հետ : Ես նրա հօր մասին շատ անեկտողներ էի լսել, բայց երեւում է, որ որ-

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4, էջ 338 - 9 :

դին պիտի գերադանցէ հօրը... Ես թոյլ չեմ տայ, որ նա ինձ հետ այս տեսակ խաղեր խաղայ: Նա գրականութեան գործում նոյնպիսի խարդախութեամբ է վարւում, որպէս իր հայրը վարւում է քիչմիշի եւ բաղամի վաճառականութեան մէջ»:

Բայց, ի հարկէ, զոյրոյթը անցնում է ասպարդին. ինչպէ՞ս կարող էր Բաֆֆին «թոյլ չտալ», որ թումանեանցը «այս տեսակ խաղեր խաղայ»:

Բաֆֆին բաւական նեղութիւն է քաշում եւ «Կայծեր»-ի հրատարակութեան առթիւ, որի առաջին հատորի բաժանորդագրութիւնը նա բաց էր արել 1879 թ. վերջերը: Հեշտ գործ չէր այն ժամանակ, մանաւանդ, Բաֆֆին նիւթական պայմաններում, այդպիսի մի հատորի հրատարակութիւնը: 1880 թ. Նոյեմբ. 23-ին, Մեկքոն Փանեանցին ուղղած նամակում, Բաֆֆին հետեւեալ տեղեկութիւններն է տալիս այդ առթիւ.

«Կայծեր»-ի տպագրութիւնը, հակառակ իմ ցանկութեան, արդարեւ, բաւական ուշացաւ: Ես ամէն ջանքով աճապարում էի, որ այս աշխատութիւնը, իբրեւ ժամանակակից վէպ, իբրեւ մեր մտքերը զբաղեցնող հարցերը շօշափող մի երկասիրութիւն, որքան կարելի էր, շուտով լոյս տեսնէր: Բայց յետաձգութեան պատճառը պէտք է որոնել երկու գլխաւոր պատճառների մէջ. նախ, որ ես մինչեւ այսօր իմ բաժանորդներից չկարողացայ այնքան փող ստանալ, որ դոնէ տը պագրութեան ծախքը ծածկէր. երկրորդ, ես յոյս չունէի, որ այս աշխատութիւնը տեղոյս ցենզուրայից ամբողջապէս անցնէր: Տաճկաստանի հայոց վերջին շարժումներից յետոյ, այստեղի ցենզուրան սկսեց բաւական խտուրթեամբ վերաբերւել դէպի ամէն մի գրւածք, որ կարող էր նրանց մէջ ազգասիրական զգացմունք եւ ազգասիրական ոգի ներշնչել: Այդ մի բախտ էր, որ «Խենթը» անցաւ, թէեւ նրա ամենագեղեցիկ տեղերը ջնջւեցան «Մշակի» մէջ տպւելու ժամանակ: Բայց ես մեծ դժւարութիւն կրեցի, մինչեւ կարողացայ կրկին հրաման ստանալ երկրորդ տպագրութեան համար:

«Այս հանգամանքը ի նկատի առնելով՝ ես դրեցի պ. Գարրեթի Միրզոյեանցին, որը Մոսկւայի համալսարանի ուսանող է, որ յանձն առնէ «Կայծերը» Մոսկւայում տպագրելու: Այնտեղ ցենզուրան աւելի ազատ է, թուղթը աւելի էժան է եւ տպագրութիւնը աւելի մաքուր: Տակաւին պատասխան չեմ ստացել, բայց յոյս ունեմ, որ կընդունէ, որովհետեւ այդ պարոնը, որպէս իմ լաւ բարեկամ, նոյնպէս եւ մեր ամենաեռանդոտ եւ գործունեայ երիտասարդներից մէկն է:

«Պ. Միրզոյեանցը մի երկու ամիս առաջ դիմել էր ինձ, խնդրե-

լով, որ ես իրաւունք տամ «Խենթը» Մոսկւայում տպագրելու, բայց ես չկարողացայ կատարել նրա գեղեցիկ ցանկութիւնը, որովհետեւ նրանից առաջ արդէն իրաւունք էի տւել Շուշիում տպագրելու»: *)

Նամակի Յետ Գրութեան մէջ Բաֆֆին յայտնում է նաեւ հետեւեալը: «Նս պատրաստել եմ մի պատմական վէպ եւս «Դաւիթ - Բէկ» անունով, որ շուտով կը սկսւի տպւել «Մշակի» մէջ: Վէպի բովանդակութիւնը առնաւ ի Դաւիթ Բէկի՝ Սիւնեաց իշխանի կեանքից: Գործողութիւնների մի մասը կատարւում է Ձեր հայրենիքում»: **)

Բայց 1881 թ. փետր. 25-ին Բաֆֆին գրում է Փանեանցին, թէ «Կայծերը» Մոսկւայում տպագրելու գիտաւորութիւնից հրաժարւել է, որովհետեւ Թիֆլիսում գրաքննութիւնը բաւական մեղմացել է: Խոստանում է շուտով ձեռնարկել տպագրութեան, «եթէ ծախքը բոլորովին լրացրած կը լինեմ»:

Յայտնում է նոյնպէս, որ՝ «Դաւիթ - Բէկը» «Մշակ»-ի մէջ հրատարակւելով՝ միեւնոյն ժամանակ առանձին գրքով տպւում է ինձ համար: Երբ կը վերջանայ, քանի օրինակ որ կը ցանկանաք, կուղարկեմ Ձեզ»:

Իսկ 1882 թ. յունւար 22-ին, յայտնելով, թէ աւելի քան երեք ամիս Թիֆլիսից բացակայ է եղել ճանապարհորդութեան պատճառով՝ աւելացնում է, որ «Դաւիթ - Բէկը» որոշ ընդմիջումից յետոյ, «գարձեալ սկսեցաւ տպւել, եւ ներկայ տարւայ յունւար ամսի վերջում կաւարտւի երրորդ գրքի տպագրութիւնը, միեւնոյն գիրքով, որպէս լոյս տեսաւ այդ վէպի առաջին եւ երկրորդ գիրքը միասին: Կը մնայ մի հատոր եւս հրատարակելու, եւ այդ վէպը բոլորովին կը վերջանայ, որովհետեւ ամբողջ վէպը չորս գրքերից է բաղկացած »:

Միեւնոյն ժամանակ դառնօրէն գանգատւում է.

« Ձգիտեմ, Ձեզ ուղարկւած հատորները վաճառւեցա՞ն, թէ ոչ: Երեւակայեցէք, ես այդ գրքից միայն 600 օրինակ եմ տպւել տւել եւ մեր բոլոր հայաբնակ քաղաքներում ուղարկել եմ, բայց դեռ ոչ մի տեղից փող չեմ ստացել: Իսկ դովասանական դարտակ նամակներ չատ եմ ստանում, թէ հետաքրքրութեամբ կարդում են, անհամբերութեամբ սպասում են միւս հատորների լոյս տեսնելուն եւ այլն... Բայց միւս հատորները ի՞նչ միջոցներով պիտի լոյս տեսնեն — դրա վրա ոչ ոք չէ մտածում:

*) «Արարատ», 1913 թ., № 2 - 3, էջ 202:

**) Մ. Փանեանցը Գոյքնեցի էր՝ Վերին - Ագուլիսից:

« Մենք մեր հասարակութիւնից չատ բան չենք սկսանջում, միայն մեր աշխատութեան գինը մեզ տան, որ կարողանանք շարունակել մեր գործունէութիւնը. հակառակ դէպքում կը մնայ մեզ թողնել գլխաւոր ասպարէզը. գոնէ հանգիստ խղճմտանքով կարող ենք ասել՝ մենք կատարեցինք, որքան մեզանից կախած էր, իսկ դուք մեզ գլխահատել չկարողացաք»: *)

Առհասարակ Բաֆֆիի հոգեկան ապրումները ծանր են: Նրա նամակներում յաճախ պատահում ենք «գլխաւորութեան անբախտ մը չակ», «իմ անմխիթար գործունէութիւնը» և նման արտայայտութիւններ: Բաֆֆին թեթեւ որտով հրապարակ չհանեց ևս իր ամենախոշոր գործը, որի մասին 1888 թ. մարտ 19 նամակում գրում էր. «Լոյս տեսաւ իմ մի նոր աշխատութիւնը՝ «Սամէլ» պատմական վէպը: Թէ որպիսի ընդունելութիւն կը գտնի ընթերցող հասարակութիւնից, — դեռ չգիտեմ, միայն այսքանը կտեսնեմ, որ հայերը տալիս են պատրաստուած չեն մի լուրջ և ծանր բան կարգալու համար»:



Բաֆֆիի յոռետեսութիւնը որքան ևս հասկանալի, պէտք է համարել չափազանցութիւն. եթէ «հայերը տալիս են պատրաստուած չէին մի լուրջ և ծանր բան կարգալու», հէնց իր՝ Բաֆֆիի երեւան գալը հայ իրականութեան մէջ կը լինէր անհասկանալի: Եթէ Արովեանի ու Նալբանդեանի օրերին հայերն իսկապէս «պատրաստուած չէին», Արծրունու և Բաֆֆիի ժամանակաշրջանում հայ կեանքն արդէն այնքան յառաջացել էր, որ Բաֆֆիի պէս մի հեղինակ կարող էր հասարակութեան սրտում գտնել կենդանի արձագանք և քարոզած դադափարները՝ գործադրելու ընդունակ սերունդ: Ապացոյց, որ դեռ Բաֆֆին ողջ էր, երբ ծնունդ առաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը, իսկ Բաֆֆիի մահանից երկու տարի յետոյ, հիմնւեց և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Բաֆֆիի յեղափոխական ծրագիրները գործադրող կադմակերպութիւնը: Դաշնակցականները եղան Բաֆֆիի երեւակայական հերոսների կենդանի մարմնացումը, և Բաֆֆին ինքը՝ առաջին և իսկական դաշնակցականը:

Ս. Վ.Ր.

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4, էջ 341: